

Klaipėdos krašto aukštaičių dūriniai: morfologinė sandara ir dėmenų kilmė

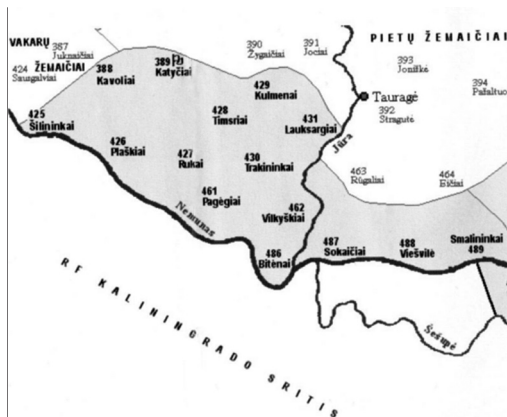
Bonifacas STUNDŽIA

Vilniaus universitetas

1. Duomenų šaltiniai ir tyrimo tikslas

Medžiaga šiam straipsniui surinkta iš Lietuvos kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų garso įrašų (KlpAĮr)¹. Iš viso perklausyta apie 29 valandos tarminių tekstų, užrašytų iš šių Klaipėdos krašto aukštaičių punktų, išvardytų pagal įrašų apimtį valandomis (patarmės žemėlapyje žr. toliau): Katyčių (apie 13 val.), Šilininkų (apie 4 val. 30 min.), Pagėgių, Smalininkų, Viešvilės (visų po 3 val.), Timsrių (apie 2 val.), Kavolių (apie 30 min.), Kulmenų ir Lauksargių (po 10 min.). Seniausi yra trumpi 3–12 min. įrašai, padaryti 1965 m. Katyčiuose, Kavoliuose, Kulmenuose, Lauksargiuose ir Šilininkuose (pateikėjai g. 1886–1900 m.). Kiti tekstai iš Katyčių, Kavolių ir Šilininkų užrašyti 2005 m. (pateikėjai gimę 1921–1952 m.), iš Timsrių įrašyti 2004 m. (pateikėjai gimę 1923–1949 m.), o iš Smalininkų, Viešvilės ir Pagėgių apylinkių — 2017 m. (pateikėjai gimę 1921–1959 m.). Šiuos garso įrašus iššifravus, susidarytų

¹ Straipsnis parengtas įgyvendinant 2018–2020 m. Lietuvos kalbos instituto projektą „Vakarų ir pietų aukštaičiai: tarmių ir kitų kalbų sąveikos tyrimai“ (Nr. K-1/2018), kurį rėmė Valstybinės lietuvių kalbos komisija pagal Lietuvos bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 m. programą (projekto vadovė dr. Jolita Urbanavičienė). Straipsnio medžiaga remtasi autoriaus pranešime „Vardažodžių dūryba lietuvių kalbos vakarų arealo tarmėse“, skaitytame 2021 m. spalio 13 d. XIII tarptautiniame baltistų kongrese Rygoje, žr. Kongreso pranešimų tezes, p. 238t.: XIII_Starpt_baltistu_kongress_tezes.pdf (lu.lv). Apie KlpA dūrinių sintaksines-semantines klases ir kilmę žr. Stundžia 2022. Dėkoju doc. dr. Daliui Jarmalavičiui, parūpinusiam KlpA įrašų kopiją ir sudariusiam pirminį dūrinių sąrašą.

Žemėlapis. Klaipėdos krašto aukštaičių plotas (naudotasi LKTCh žemėlapiu, įklijuotu tarp p. 35 ir 36)

kokie 23–25 autoriniai lankai teksto, kurio apimtis galėtų būti panaši į apimtį knygos ŽemDzT, kuria toliau remiamasi aptariant KlpA dūrinius platesniame vakarų arealo tarmių dūrybos kontekste.

Klaipėdos krašto aukštaičiai, savitas Prūsijos lietuvių tarmės tęsinys, priskiriami vakarų aukštaičių kauniškių patarnei. Dėl kaimynystės su pietų ir vakarų žemaičiais, turi žemaitiškų bruožų, dėl intensyvių kontaktų su vokiečiais — nemažai germanizmų (plg. Zinkevičius 2006: 165–170, 180–188). Šnektą yra labai apnykusi, vietinių gyventojų po Antrojo pasaulinio karo liko labai nedaug. Dalis pateikėjų savo gimtąja kalba laiko vokiečių, o lietuvių kalbą yra išmokę vėliau. Nemažai informantų kalba ir rusiškai, kai kurie dar lenkiškai, taigi yra trikalbiai ar net keturkalbiai. Pateikėjų gyvenimas nebūtinai buvo apribotas tiriamuoju arealu, vienas kitas yra gimęs ir/ ar kiek gyvenęs artimose vakarų žemaičių ar pietų žemaičių raseiniškių apylinkėse, pvz., Rusnėje, Šilutėje, Vainute, todėl jų kalboje girdėti žemaičiavimo. Dalis informantų yra apsiskaitę, mokęsi lietuvių kalbos ir iš knygų, pavyzdžiui, Ievos Simonaitytės kūrinių. Įrašytuose tekstuose daug pasakojama apie sovietmetį, tad, suprantama, apstu to meto leksikos, ne išimtis — ir pasitaikantys sovietmečio dūriniai².

Nedidelė dalis KlpAŲr tekstų yra iššifruoti ir paskelbti šiuose spausdintuose šaltiniuose: LKT (trumpi tekstai iš Bitėnų, Katyčių, Kavolių, Kulmenų, Lauksargių, Pagėgių, Plaškių, Smalininkų, Sokaičių, Šilinininkų,

² Plačiau apie sociolingvistinę ir tarminę krašto situaciją žr. KlpAT 21–28.

Timsrių, Trakininkų, Viešvilės ir Vilkyškių punktų, p. 165t., 169, 171–177), KlpaT (įvairios apimties tekstai iš Bitėnų, Katyčių, Kavolių, Pagėgių, Rukų, Smalininkų, Šilinininkų ir Viešvilės punktų, p. 93–161), LKTCh (tekstelis iš Katyčių, p. 48) ir VAKKlpA (trumpi tekstai iš Katyčių, Kulmenų, Rukų, Smalininkų ir Viešvilės punktų, p. 138–147). Visi išvardytų apylinkių tekstai buvo peržiūrėti ir straipsnio duomenų bazė papildyta vienu kitu garso įrašuose neaptiktu pavyzdžiu.

Šiuo straipsniu siekiama aptarti KlpaA dūrinių morfologinę sandarą ir dėmenų kilmę, turint galvoje ir bendresnį lietuvių bei kitų baltų kalbų dūrybos kontekstą. Pirmiausia apibūdinama tiriamoji medžiaga (2 skyrius), po to aptariama dūrinių morfologinė sandara ir jų dėmenų kilmė (3 skyrius). Straipsnis baigiamas išvadomis, sutrumpinimų, šaltinių bei literatūros sąrašais ir angliška santrauka.

2. Surinktos medžiagos charakteristika ir platesnis kontekstas

Sudurtinių vardažodžių išvardytuose KlpaA šaltiniuose reta, — iš viso rasti 124 skirtingi pavyzdžiai. Jiems priskirti ir keli dūriniai su pirmiaisiais dėmenimis *pus-*, *šun-* ir *šūd-*, kurių semantika yra nutolusi nuo jais einančių daiktavardžių (t. y. *pūsė*, *šūdas* ir *šūō*) ir kurie primena priešdėlius. Dėmuo *pus-* rodo antruoju dėmeniu išreikšto dalyko netikrumą, nepilnumą (pvz.: *pūsbrolis*, *pūsseserė* ‚dėdės ar tetos sūnus/ duktė‘, t. y. ‚pusiau brolis/ sesuo‘), kuris gali būti susijęs ir su menkinimu, niekinimu (plg. Urbutis 1965: 442), pvz.: *pūsgalvis* ‚kas ne visai protingas, kvaiša‘, t. y. ‚tarsi turintis pusę galvos‘. Menkinimo, niekinimo reikšmę gali įgyti ir pirmieji dėmenys *šūd-* bei *šun-*, pvz.: *šūdlenkis* ‚kas dedasi lenku‘, t. y. ‚netikęs lenkas‘, *šunprūsis* ‚vokietkalbis Klaipėdos krašto gyventojas‘, t. y. ‚netikęs prūsas‘ (LKŽe nurodo reikšmę ‚Prūsijos vokiečiai‘ su menkinamuoju atspalviu). Turint galvoje aktyvius šios tarmės atstovų kontaktus su vokiečiais, buvo tikėtasi gausesnio sudurtinių žodžių vartojimo. Ar toks dūrinių retumas yra atsitiktinumas, pavyzdžiui, sąlygotas tekstų tematikos, ar dėsningas reiškinys, galima samprotauti tik palyginus šios tarmės dūrybos padėtį su kitų tarminių arealų dūrinių vartojimo duomenimis. Lyginimui pasirinktos artimiausios Klaipėdos krašto aukštaičiams patarmės, irgi patyrusios nemažą vokiečių kalbos įtaką bei reprezentuojamos didelės apimties šifruotų tekstų rinkiniais (300–400 spausdinto knygos teksto puslapių) — pietiniai vakarų aukštaičiai

kauniškiai (šaltinis PVAT) ir šiaurės žemaičiai (šaltiniai: KrtnT, SkdT, TrkT, ŽemDzT). Vos kiek daugiau (134) skirtingų sudurtinių vardažodžių rasta pietinių vakarų aukštaičių kauniškių plote (Aleksa Girdenio iššifruotų tekstų apimtis — du tūkstančiai mokyklinio sąsiuvinio puslapių, kurie spausdintoje knygoje sutilptų į kokius penkis šimtus, žr. PVAT). Žemaičiuose dūriniai vartojami rečiau, kiek gausesnė kretingiškių patarmė: Zofijos Babickienės, Birutės Jasiūnaitės ir Rūtos Bagužytės šifruotų tekstų knygoje jų rasta 97 (žr. KrtnT, p. 21–316). Tuo tarpu Skuodo zonos tekstuose aptikta 67 (žr. SkdT, p. 39–403), žemaičių dzūkų tekstų knygoje — 53 (žr. ŽemDzT, p. 33–435), o tirkšliškių tekstuose, kurie yra įrašyti pokalbiuose paprastai nedalyvaujant įrašinėtojiui, t. y. „slaptu mikrofonu“, — tik 47 (žr. TrkT, p. 13–328). Skuodo zonos, žemaičių dzūkų ir tirkšliškių tekstus iššifravo ir komentavo Aleksas Girdenis. Nors šis lyginimas yra sąlyginis, nes tekstų apimtis ne visai vienoda, išvada, kaip ten bebūtų, yra iškalbinga, — dūriniai lietuvių kalbos vakarų arealo tarmių leksikoje yra reti, dažname tekstų rinkinio puslapyje jų neaptikta nė vieno (iš viso minėtuose vakarų arealo tarmių tekstuose rasta 340 skirtingų dūrinių). Sudurtinių vardažodžių retumą liudija ir Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių tarme parašytas pirmas grožinės literatūros kūrinys — Kristijono Donelaičio „Metai“: juose pavartoti tik 59 skirtingi dūriniai (žr. Drotvinas 1967: 266–276; pakoreguotus duomenis žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019: 31). Manytina, kad panašiai yra ir kitose tarmėse bei bendrinėje kalboje.

Nedidelį dūrinių santykinį svorį lietuvių kalbos leksikoje rodo žodynai. Antai Vincas Urbutis (1961: 66) DLKŽ¹ suskaičiavo daugiau kaip 2200 sudurtinių daiktavardžių, sudarančių apie 5 procentus visų žodyno žodžių (gerokai didesnės apimties DLKŽ⁷ sudurtinių daiktavardžių yra daugiau, tačiau jų santykinis svoris mažesnis — apie 3,5 procento visų žodžių³, žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019: 27). Šiuo atžvilgiu, rodos, neišsiskiria ir tarmių žodynai. Peržiūrėjus keturis vienatomių žemaičių ir aukštaičių tarmių žodynus, gauti tokie rezultatai: KrtnŽ dūriniai sudaro truputį daugiau negu 4 procentus visų žodžių, DrskŽ — kiek mažiau nei 4 procentus, o KltnŽ dūrinių yra tik maždaug 2,5 procento. Kone dvigubai daugiau sudurtinių vardažodžių — apie 7 procentai — rasta DūnŽ. Dūrinių santykinio svorio skirtumai, paprastai

³ Remiamasi žodynų informacija: DLKŽ¹ nurodo 45.000, DLKŽ² — apie 60.000, DLKŽ⁴ — per 74.000, DLKŽ⁷ — per 75.000 žodžių.

nedideli, yra susiję ir su žodynų pobūdžiu ir ypač priklauso nuo sudarytojų sprendimo, kiek plačiai teikti darinius ir jų morfo(no)loginius variantus atskirais antraštiniais žodžiais. Tarkim, DLKŽ¹ dėjo labai mažai priešdėlinių veiksmažodžių. Vien dėl to, kad šie produktyvūs vediniai gausiai teikiami vėlesniuose DLKŽ leidimuose, jų žodžių apimtis gerokai padidėjo. DūnŽ yra vienintelis diferencinis tarmės, tiksliau — pietų žemaičių varniškių šiaurės rytų šnektų, žodynas, kurio dūrinių santykinį svorį padidino labai kruopščiai fiksuojami morfo(no)loginiai darinių variantai, teikiami atskirais antraštiniais žodžiais, pvz., *spragelkotis/ spragiškotis, plaūtkepenės/ plaūtkepeniai*.

Dauguma dūrinių KlpAĮr pavartoti ne po vieną kartą, dažniausi — savaitės dienų pavadinimai, ypač *sekmądienis* ir *šeštądienis*, taip pat *dviratis, laikraštis* ir kt. Kaip sakytą, tiriamuosiuose tekstuose daug pasakojama apie sovietmetį, tad čia apstu ir šio laiko realijų, kurių dalis įvardijama dūriniais, pvz.: *Alýtnamis* ‚Alytaus eksperimentiniame namų statybos kombinate sovietmečiu gamintų surenkamų namų tipas‘, *darbądienis* ‚kolūkiečių darbo dienos norma‘, *pienóvežis* ‚mašina pienui vežti‘, *prekýstalis* ‚stalas, ant kurio prekiaujama‘, *savikaina* ‚paties daikto ar prekės žaliavos ir pagaminimo kaina‘, *tvarkáraštis* ‚raštas, kuriame nurodoma, kur, kada ir kokia tvarka kas atliekama ar vyksta‘, *šešiabūtis* ‚šešių butų namas‘, *daugiabūtis* ‚namas su daug butų‘. Paskutinių keturių žodžių šaltinius LKŽe nurodo raštus ir spaudą (beje, *šešiabūtis*, *-ė* ir *daugiabūtis*, *-ė* teikia tik kaip būdvardį), o kai kurių sovietmečio sudurtinių naujadarų LKŽe išvis nėra, pvz.: *aštuonbūtis* ‚aštuonių butų namas‘, *dvylikabūtis* ‚dvylikos butų namas‘, *lietlempė* ‚svilinamoji lempa‘. Kurie ne kurie dūriniai, susiję su naujomis realijomis, į tarmę pateko iš spaudos, raštų ar kitais viešosios vartosenos kanalais anksčiau, nebūtinai sovietmečiu, pvz.: *bendrābutis* ‚namas, kuriame gyvena vienoje įstaigoje dirbantieji ar besimokantieji‘ (LKŽe nurodo J. Jablonskio raštus ir spaudą), *dailýraštis* ‚dailusis raštas, kaligrafija‘ (LKŽe nurodo J. Jablonskio raštus), *gimtądienis* (LKŽe nurodo raštus), *gyvėnvieta* ‚gyvenamoji vieta‘ (LKŽe duoda *ė* linksniuotės *gyvėnviētė*, tik iš raštų), *suñkvežimis* ‚automobilis sunkiems kroviniams vežioti‘ (LKŽe užfiksuotas iš prieškarinio žodyno). Vienas kitas dūrinys yra atėjęs iš oficialiosios vartosenos visai neseniai, atkurtosios nepriklausomybės metais, pvz.: *soviētmetis* ‚sovietinis laikotarpis‘ (BLKŽ antraštynas; nei LKŽe, nei DLKŽ nėra), *gamtósauga* ‚gamtos apsauga‘ (BLKŽ, DLKŽ³⁻⁷, o DLKŽ¹⁻² ir LKŽe nėra).

Dūrinių, pažįstamų tik tiriamoje tarmėje bei jai artimuose arealuose, yra nedaug, pvz.: *kiūlpupės* ‚prastų pupų rūšis‘, *pūpžydis* ‚pupų žydėjimo metas‘, *plytstukis* ‚plytgalys‘.

Apibendrinant konstatuotina, kad:

- dūriniai tiriamojoje tarmėje ir plačiau vakariniame lietuvių kalbos tarmių areale yra reti, — dažname šifruotų tekstų puslapyje jų nerasta nė vieno;
- tirtuose KlpA įrašuose vyrauja arba plačiai tarmėse paliudyti, arba iš raštų bei viešosios sakininės vartosenos patekę dūriniai. Dalis jų yra sovietmečio, o vienas kitas ir atkurtosios nepriklausomybės naujadarai.

3. Dūrinių morfologinė sandara ir dėmenų kilmė

Produktyviausią Klaipėdos krašto aukštaičių dūrinių morfologinį modelį, apimančių keturis penktadalius surinktų pavyzdžių, sudaro dariniai su antruoju daiktavardiniu dėmeniu (žr. lentelę), kurių beveik pusės daiktavardinis yra ir pirmasis dėmuo (modelis N+N), pvz.: *arbāt-pinigiai*⁴ ‚nedidelė dovana pinigais už patarnavimą‘ (← *arbatà* + *pinigai*), *arklā-mėšlis* ‚arklio mėšlas‘ (← *arklỹs* + *mėšlas*), *maldā-knygė* ‚maldų knyga‘ (← *maldà* + *knygà*), *pūs-maišis* ‚pusės maišo kiekis‘ (← *pūsė* + *maišas*), *sūr-maišis* ‚maišelis sūriui slėgti ir varškei sunkti‘ (← *sūris* + *maišas*). Likusių šio modelio dūrinių pirmasis dėmuo yra a) būdvardinis (Adj+N), b) skaitvardinis (Num+N) arba retkarčiais c) prieveiksminis (Adv+N), veiksmažodinis (V+N), įvardinis (Prn+N) bei prielinksninis (Prp+N), pvz.: a) *gyvā-tvorė* ‚tvora iš augančių medžių ar krūmų‘ (← *gyvā* + *tvorā*), *šilt-namis* ‚įstiklinta ar šildoma patalpa, kurioje auginami augalai‘ (← *šiltas* + *nāmas*), *ilga-kōjis* ‚kas ilgų kojų‘ (← *ilgā* + *kōja*, pl. *kōjos*); b) *trečiā-dienis* ‚trečioji savaitės diena‘ (← *trečiā* + *dienā*), *pirmā-veršė* ‚pirmą veršį atvedusi karvė‘ (← *pirmas* + *veršis*); c) *daugia-vaikis* ‚kuris turi daug vaikų‘ (*daūg* + *vaikas*, pl. *vaikai*), *rūg-pienis* ‚rūgusis pienas‘ (← *rūgti*, *rūgęs* + *pienas*), *savì-kaina* ‚paties daikto ar prekės žaliavos ir pagaminimo kaina‘ (← *savà* + *káina*), *taŗp-kojis* ‚vieta tarp kojų‘ (← *taŗp* + *kōja*, pl. *kōjos*).

⁴ Analizuojamų dūrinių dėmenys atskiriami brūkšneliu, jungiamąjį balsį šliejant prie pirmojo dėmens.

Lentelė

KlpA dūrinių struktūriniai modeliai pagal dėmenų kalbos dalis

Modeliai su daiktavardiniu 2-uju dėmeniu	Skaičiais	%
N+N	46	
Adj+N	22	
Num+N	20	
Adv+N	3	
V+N	3	
Prn+N	2	
Prp+N	1	
	97	78,2
Modeliai su veiksmažodiniu 2-uju dėmeniu		
N+V	20	
Adj+V	2	
Adv+V	1	
Num+V	1	
	24	19,4
Modeliai su būdvardiniu 2-uju dėmeniu		
Adv+ Adj	2	
Adj+Adj	1	
	3	2,4
Iš viso	124	100

Dūrinių su antruoju veiksmažodiniu dėmeniu rasta penktadalis. Jų pirmasis dėmuo, išskyrus kelis atvejus, yra daiktavardinis, pvz.: *avi-ganis* ‚avių piemuo, ganytojas‘ (← *avis*, pl. *āvys* + *ganýti*), *laik-rodis* ‚laiko rodomasis prietaisas‘ (← *laikas* + *ródyti*, *ródo*, -ė), *čýst-valė* ‚iškultų grūdų valomoji mašina‘ (← *čystai* ‚švariai‘ + *valýti*, *válo*, -ė) ‚čystai valanti (mašina)‘ (LKŽe nėra). Dūriniai su būdvardiniu antruoju dėmeniu tiriamojėje tarmėje kaip ir apskritai lietuvių kalboje (plg. Urbutis 1965: 471t.) yra labai reti, pvz.: *pūs-apvalis*, -ė ‚per pusę, pusiau apvalus, -i‘ (išsamūs dūrinių morfologinės klasifikacijos pagal dėmenų kalbos dalis duomenys pateikti lentelėje).

Iš esmės toks pat dūrinių su daiktavardiniu ir veiksmažodiniu antruoju dėmeniu santykis nustatytas Elbingo žodynėlio prūsų kalboje (apie 80:20 %,

žr. Stundžja 2009⁵: 189t.; Jarmalavičius, Stundžia 2015: 238t.), tuo tarpu tiek dabartinėje, tiek senojoje lietuvių kalboje dūriniai su veiksmažodiniu antruoju dėmeniu yra produktyvesni (sudaro apie 28 procentus visų sudurtinių daiktavardžių), atitinkamai dūrinių su daiktavardiniu antruoju dėmeniu santykinis svoris yra šiek tiek mažesnis (apie 71 procentas dabartinėje ir 68 procentai senojoje kalboje, plačiau žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019: 26–31 ir lit.⁶). Didžiausias sudurtinių daiktavardžių su antruoju daiktavardiniu dėmeniu santykinis svoris (apie 88 %) būdingas senajai latvių kalbai, kurios dūriniai su veiksmažodiniu antruoju dėmeniu sudaro vos kiek daugiau nei dešimtadalį (12 %) visų sudurtinių daiktavardžių (žr. Bukelskytė-Čepelė 2020: 86; 2017: 189–250). Vertinant šiuos skaičius, reikia turėti galvoje, kad lyginama baltų kalbų medžiaga surinkta daugiausia iš žodynų.

Didžiąją dalį dūrinių dėmenimis einančių žodžių sudaro savakilmiai, arba indigenūs, paprastieji daiktavardžiai, būdvardžiai, skaitvardžiai, veiksmažodžiai, įvardžiai irrieveksmiai, kurių kamienai yra lygūs šaknims, pvz.: *dárbas, kâklas, sûris, sênas, -à, šiltas, -à, víenas, -à, dù, dvì, gîmti, nèšti, tráukti, sâvas, -à, daũg*. Keletas paprastųjų žodžių turi morfologiškai skaidų kamieną, pvz.: *vid-ur-ÿs* (plg. *vid-ùs*), *raud-ón-as, -a* (plg. *raũd-as, -à*). Savos kilmės darinių (paprastai vedinių) tarp dūrinių dėmenis sudarančių žodžių yra labai mažai. Minėtini keli skaitvardžiai (pvz.: *ketviř-t-as, -à, peñk-t-as, -à, dvý-lika*), daiktavardžiai *keik-sm-as, mók-sl-as vež-im-as* ir *lietu-ínink-as, -é*, būdvardis *gelež-in-is, -é* (paprastųjų žodžių vyravimas tarp dūrinių dėmenų būdingas ir apskritai lietuvių kalbos dūrybai, plg. Urbutis 1965: 443, 450, 455). Dūriniai su abiem indigeniais dėmenimis sudaro apie penkis šeštadalius tiriamųjų žodžių, plg. Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. rankraštinius žodynus, kur tokių kompozitų yra mažiau, — apie trys ketvirtadaliai, žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019: 339).

⁵ Šio leidinio p. 190t. pateiktoje lentelėje įšivėlė korektūros klaida: 2 struktūrinis modelis turi būti ne Adj (Num) + Adj, o Adj (Num) + N. Dėl šios klaidos knygoje Stundžia, Jarmalavičius 2019: 33 nurodytas netikslus Elbingo žodynelio prūsų kalbos sudurtinių daiktavardžių su antruoju daiktavardiniu dėmeniu santykinis svoris: turi būti ne du trečdaliai (67 %), o keturi penktadaliai (80 %), žr. 16 eil. iš viršaus pabaigą.

⁶ Apskaičiuojant dūrinių struktūrinių tipų produktyvumą, reikia turėti galvoje, kad nuo 1 iki 4 % visų sudurtinių daiktavardžių lietuvių kalboje būdingas modelis su būdvardiniu (labai retai irrieveksminiu ar skaitvardiniu) antruoju dėmeniu, žr. Stundžia, Jarmalavičius 2019: 29tt.

Skolintais dūrinių dėmenimis eina 22 daiktavardžiai ir vienas būdvardinisrieveksmis⁷. Didžioji jų dalis (17) yra slavizmai, pvz.: *arbatà*, *bažnyčia*, *kùbilas*, *tuřgas*, *čystai* (← *čystas*, -à). Germanizmai užfiksuoti penki, pvz.: *gàtvė*, *stùkis*, o finizmas — vienas (*laivos*). Dūrinių su bent vienu skolintu dėmeniu rasta 20 iš 124, t. y. apie šeštadalis (plg. Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. rankraštinius žodynus, kur tokių dūrinių yra daugiau, — apie ketvirtadalis, žr. op. cit., 339). Vyrauja tokie determinatyviniai N+N dariniai, kurie turi vieną, paprastai skolintu daiktavardžiu einantį dėmenį, pvz.: *cukrà-ligė* ‚cukraus liga, diabetas‘ (← *cùkrus*, sl. + *ligà*), *maldã-knygė* ‚maldų knyga‘ (← *maldà*, pl. *mãldos* + *knygà*, sl.), *turgã-vietė* ‚prekyvietė (← *tuřgas*, sl. + *vietà*) ‚turgaus vieta‘. Trijų dūrinių skoliniais eina abu dėmenys: *arbãt-pinigiai* ‚nedidelė dovana pinigais už aptarnavimą‘ (← *arbatà*, sl. + *pinigai*, germ.) ‚arbatos pinigai‘, *miš-knygės* ‚liuteronų maldaknygė (mišės knygos)‘ (← *mišė*, sl. + *knygà*, pl. *knỹgos*, sl.) ir *plyt-stukis* ‚plytgalys (plytos gabalas)‘ (← *plytà*, sl. + *stùkas* ‚gabalas‘, germ.).

Apibendrinant tai, kas pasakyta, galima konstatuoti šiuos svarbesnius dėsningumus:

- KlpA tarmėje dūriniai su daiktavardiniu antruoju dėmeniu yra produktyviausi, sudarantys apie 4/5 įrašuose užfiksuotų žodžių. Pusės jų daiktavardinis yra ir pirmasis dėmuo;
- maždaug penktadalis dūrinių ištirtuose KlpA įrašuose turi veiksmožodinį antrąjį dėmenį, o būdvardinis antrasis dėmuo yra retenybė;
- vyrauja dūriniai su abiem indigeniais dėmenimis, o žodžių, turinčių bent vieną skolintą dėmenį, yra tik apie šeštadalis.

Išvados

1. Dūryba, palyginti su vedyba, yra retas reiškinys tiek tirtoje patarmėje, tiek visame vakariniame lietuvių kalbos tarmių areale. Dažname šifruotų tekstų puslapyje neaptikta nė vieno dūrinio. Klaipėdos krašto aukštaičių garso įrašuose ir paskelbtuose šifruotuose tekstuose rasti 124, o peržiūrėtuose viso vakarų arealo tarmių šaltiniuose — 340 skirtingų

⁷ Dūrinių dėmenimis einančių žodžių kilmė nustatyta remiantis ALEW ir LED – naujausiais etimologiniais žodynais. Tie žodžiai, dėl kurių kilmės nesutariama, priskiriami prie indigenių, pvz.: *slãlas*, *dỹkas*, -à.

- dūrinių. Dūrinių retumu išsiskiria tirkšliškių, žemaičių dzūkų ir Skuodo zonos patarmės, kurių tekstuose tiriamosios medžiagos surinkta nuo dviejų iki pustrėčio karto mažiau negu iš Klaipėdos krašto aukštaičių ir pietinių vakarų aukštaičių tekstų. Nedidelis dūrinių santykinis svoris visoje leksikoje matyti iš *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* ir peržiūrėtų keturių vienatomių lietuvių kalbos tarmių žodynų.
2. Klaipėdos krašto aukštaičių tarmėje produktyviausi yra dūriniai su daiktavardiniu antruoju dėmeniu. Pusės jų daiktavardinis yra ir pirmasis dėmuo. Dūrinių, turinčių daiktavardinį antrąjį dėmenį, ir modelio N+N vyravimas yra reiškinys, būdingas baltų, germanų ir kai kurioms kitoms indoeuropiečių kalboms.
 3. Maždaug penktadalis Klaipėdos krašto aukštaičių tarmės dūrinių turi veiksmažodinį antrąjį dėmenį, o būdvardinis antrasis dėmuo yra retenybė. Tiek dabartinėje, tiek senojoje lietuvių kalboje dūriniai su veiksmažodžiu einančiu antruoju dėmeniu yra kiek produktyvesni, tuo tarpu senoji latvių kalba pasižymi mažu šio tipo produktyvumu. Tai gali būti susiję su vokiečių kalbos, kurioje kompozitai su veiksmažodiniu antruoju dėmeniu yra neproduktyvūs, įtaka.
 4. Daugumos dūrinių dėmenimis eina indigenūs, paprastai morfologiškai neskaidaus kamieno žodžiai. Dūriniai su bent vienu skolintu dėmeniu sudaro apie šeštadalį ištirtų žodžių, plg. Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. rankraštinius žodynus, kur pastarojo tipo dūrinių yra gerokai daugiau.
 5. Tirtuose Klaipėdos krašto aukštaičių tarmės įrašuose vyrauja kompozitai, patekę į tarmes iš viešosios rašytinės ar sakytinės vartosenos (įskaitant ir sovietinį laikotarpį, kurio realijos pokalbiuose buvo dažnos) arba paliudyti įvairiose tarmėse. Tokį tiriamosios leksikos arealinį vaizdą daug lėmė informantų apsiskaitymas, kelių kalbų mokėjimas (ne visų lietuvių kalba yra gimtoji). Dūrinių, kurie būdingi tiriamajai ir aplinkinėms tarmėms, rasta nedaug.

Sutrumpinimai ir sutartiniai ženklai⁸

a. — amžius

Adj — adjectivum, būdvardis

⁸ Lietuvių kalbos dūrinių paplitimo vietovių ir šaltinių sutrumpinimai imti iš LKŽe, o čia duodami tik tie, kurių ten nėra.

- ang. — anglų, angliškai
 Adv — adverbium, prieveiksmis
 blr. — baltarusių, baltarusiškai
 fin. — finizmas
 germ. — germanizmas
 KlpA — Klaipėdos krašto aukštaičiai, jų tarmė
 Klmn — Kulmenai, Pagėgių sav.
 Kvl — Kavoliai, Šilutės r.
 la. — latvių, latviškai
 le. — lenkų, lenkiškai
 lit. — literatūra
 Lksr — Lauksargiai, Tauragės r.
 N — Nomen, daiktavardis
 Num — numerale, skaitvardis
 plg. — palygink(ime)
 Prn — Pronomen, įvardis
 Prp — praepositio, prielinksnis
 pvz. — pavyzdžiui, pavyzdys
 rus. — rusų, rusiškai
 sl. — slavizmas
 Šlnk — Šilininkai, Šilutės r.
 Tms — Timsriai, Pagėgių sav.
 t./ tt. — ir tolimesnis/ tolimesni (puslapis/ puslapiai ir kt.)
 t. p. — taip pat
 V — verbum, veiksmažodis
 vok. — vokiečių, vokiškai
 Vš — Viešvilė, Jurbarko r.
 ← — ženklas, rodąs išvestinio žodžio darybinę struktūrą
 / — ženklas, dedamas tarp variantų

Šaltiniai

- BLKŽ = *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Tęstinis elektroninis išteklius nuo 2013 m. Vyr. redaktorė Danutė Liutkevičienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (žiūrėta 2021 m. gruodžio mėn.).
- DLKŽ¹ = *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Atsak. red. Jonas Kruopas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
- DLKŽ² = *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. II papildytas leidimas. Atsak. red. Jonas Kruopas. Vilnius: Mintis, 1972.
- DLKŽ³ = *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. III pataisytas ir papildytas leidimas. Vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

- DLKŽ⁴ = *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. IV leidimas. Vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- DLKŽ⁷ = *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. VII pataisytas ir papildytas leidimas. Vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012.
- DrskŽ = Gertrūda Naktinienė, Aldona Paulauskienė, Vytautas Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1988.
- DūnŽ = Vytautas Vitkauskas. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1976.
- KlpAT = Rima Bakšienė, Daiva Vaišnienė. *Klaipėdos krašto aukštaičiai: tekstai ir kontekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- KlpAĮr = *Klaipėdos krašto aukštaičių tarmės garso įrašai*, saugomi Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve (iš viso apie 29 val. apimties pasakojimai, įrašyti iš Katyčių, Kavolių, Kulmenų, Lauksargių, Pagėgių, Smalininkų, Šilinininkų, Timsrių ir Viešvilės punktų).
- KltnŽ = Angelė Vilyutytė. *Kaltanėnų šnektos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KrtnT = Zofija Babickienė, Birutė Jasiūnaitė, Angelė Pečeliūnaitė, Rūta Bagužytė. *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė*. Tarmės tekstai su komentarais ir žodyneliu. Vilnius: Baltos lankos, 2007.
- KrtnŽ = Juozas Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- LKTCh = *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Sud. Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskaitė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.
- LKT = *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*. Sud. Elena Grinaveckienė, Aldona Jonaitytė, Kazys Morkūnas, Birutė Vanagienė, Aloyzas Vidugiris. Vilnius: Mintis, 1970.
- LKŽe = *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Vyr. redaktorė Gertrūda Naktinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Atnaujinta versija, 2008. www.lkz.lt (žiūrėta 2021 m. gruodžio mėn.).
- PVAT = Aleksas Girdenis. *Tarmių tekstai*. T. 30. *Pietiniai vakarų aukštaičiai*. Transkribuotų tekstų rinkinys. 3 knygos. Rankraštis. Vilnius, 1990–1993 (saugomas Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje).
- SkdT = Aleksas Girdenis. *Šiaurės žemaičių Skuodo zona*. Tekstai su komentarais. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.
- TrkT = Aleksas Girdenis. *Taip šneka tirkšliškiai*. Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- VAKKlpA = *Vakarų aukštaičiai kauniškiai ir Klaipėdos krašto aukštaičiai*. Mokomoji knyga. Sud. Rima Bacevičiūtė, Danguolė Mikulėnienė, Vilija Salienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
- ŽemDzT = Aleksas Girdenis. *Žemaičių dzūkai*. Tekstai su komentarais. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.

Literatūra

- ALEW I-III = *Alllittauisches etymologisches Wörterbuch* 1-3. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller, bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill und Dagmar S. Wodtko. Hamburg: Baar, 2015.
- Bukelskytė-Čepelė, Kristina. 2017. *Nominal Compounds in Old Latvian Texts in the 16th and 17th Centuries*. Academic dissertation for the Degree of PhD. Stockholm: Stockholm University.
- Bukelskytė-Čepelė, Kristina. 2020. Overview of nominal compounds in Old Latvian. *Baltistica* 55(1), 83–103.
- Drotvinas, Vincentas. 1967. K. Donelaičio raštuose vartojami sudurtiniai žodžiai. *Literatūra ir kalba* 7, 264–280.
- LED = Wojciech Smoczyński. *Lithuanian Etymological Dictionary*. Berlin: Lang, 2018.
- Stundžia, Bonifacas. 2022. Klaipėdos krašto aukštaičių dūrinių sintaksinės-semantinės klasės ir kilmė. *Baltistica* (spausd.)
- Stundžia, Bonifacas, Dalius Jarmalavičius. 2019. *Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Stundžia, Bonifacas. 2009. Sostavnye suščestviteľnye v Ėľbingskom slovarike. *Baltoslavjanskie issledovanija* 18, 183–204.
- Urbutis, Vincas. 1961. Sudurtinių daiktavardžių daryba. *Dabartinė lietuvių kalba*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros I-kla, 65–121.
- Urbutis, Vincas. 1965. Daiktavardžių daryba. *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Fonetika ir morfologija. Vyr. red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis, 251–473.
- Zinkevičius, Zigmantas. 2006. *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Bonifacas Stundžia

Baltistikos katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva

bonifacas.stundzia@flf.vu.lt

KOPSAVILKUMS

Salikteņi Klaipėdas novada aukštaišu izloksneš: morfoloģiskā uzbūve un komponentu cilme

Bonifacas STUNDŽIA

Pētījuma materiāls savākts no Lietuviēšu valodas institūtā pieejamajiem audioierakstiem, kā arī no publicētiem aplūkojamā dialekta tekstiem. Lai novērtētu salikteņu darināšanu plašākā lietuviešu izlokšņu rietumu areālā, raksta autors tāpat apkopojis salikteņus no publicētajiem ziemeļzemaīšu izlokšņu tekstiem, kā arī no dienvidrietumu aukštaišu izlokšņu rokraksta tekstiem. Materiāla analīze ļauj izdarīt šādus secinājumus:

1. Salikteņu darināšana salīdzinājumā ar atvasinājumiem ir reta parādība gan pētāmajā teritorijā, gan dienvidrietumu aukštaišu un ziemeļzemaīšu dialektos.
2. Salikteņi ar otru nominālu komponentu, jo īpaši modelis N+N, veido apmēram četras piektdaļas no visiem 124 salikteņiem, kas savākti pētāmajā dialektā. Minētā salikteņu grupa ir visproduktīvākā lietuviešu dialektu rietumu areālā, tāpat kā baltu un ģermāņu valodās kopumā.
3. Salikteņi ar otru verbālu komponentu veido apmēram piekto daļu no visiem savāktajiem salikteņiem, savukārt adjektīvisks otrais komponents ir ļoti reti sastopams.
4. Salikteņu sastāvdaļu cilmes ziņā dominē modelis ar abiem mantotas cilmes komponentiem. Salikteņi ar vismaz vienu aizgūtu komponentu veido vienu sesto daļu no analizētajiem darinājumiem.
5. Lielākā daļa salikteņu gan pētāmajā izloksneš, gan citos dialektos ienākuši no publikajiem rakstiem un runas, tai skaitā padomju laikā, kura reālījas analizētajos tekstos bija bieži sastopamas. Šādu analizējamo darinājumu teritoriālo sadalījumu lielā mērā noteikušas plašās informantu zināšanas. Daudziem no viņiem dzimtā valoda ir vācu, viņi prot arī krievu, bet daži — arī poļu valodu. Salikteņi, kas būtu raksturīgi tikai pētītajam dialektam un tā apkārtnē, ir retums.

SUMMARY

Compounds in the Aukštaitian Dialect of the Klaipėda Region: the Morphological Structure and Origin of Components

Bonifacas STUNDŽIA

The research material was collected from audio recordings available in the Institute of the Lithuanian Language as well as from the published texts of the dialect in question. The author of this article also collected compounds from the published texts of the North Žemaitian dialect as well as from the manuscript texts of the Southwest Aukštaitian dialect in order to evaluate the status of compounding in a broader western area of Lithuanian dialects.

1. Compounding seems to be a rare phenomenon compared to derivation both in the researched area and in the Southwest Aukštaitian and North Žemaitian dialects.
2. Compounds with the second nominal component, in particular the pattern N+N, comprise about four fifths of all 124 compounds collected in the researched dialect. The said class of compounds is the most productive in the western area of Lithuanian dialects as well as in the Baltic and Germanic languages.
3. Compounds with the second verbal component comprise about one fifth of all collected compounds, while the adjectival second component is very rare.
4. As far as the origin of the components of compounds is concerned, the pattern with two native members prevails. Compounds with at least one borrowed component comprise one sixth of the analysed formations.
5. The majority of compounds has entered both the researched dialect and other dialects from public written and spoken usage, including the Soviet period, whose topicalities were frequent in the analysed texts. Compounds which are peculiar to the researched dialect and its surrounding are rare. Such areal distribution of analysed formations is predetermined mostly by the erudition of informants. For many of them the native language is German; they also know Russian, and a few of them know Polish.